

Tomasz SIKORSKI

Uniwersytet Szczeciński, Instytut Historyczny, Polska

Kontakty międzynarodowe odradzającego się krajowego ruchu chrześcijańsko-demokratycznego (1987–1991). Część 2: Czasy przełomu (1989–1991)

International Contacts of the Resurgent National Christian-Democratic Movement (1987–1991). Part 2: Times of Transition (1989–1991)

• Abstrakt •

W artykule dokonano analizy kontaktów krajowego ruchu chrześcijańsko-demokratycznego z politycznymi ugrupowaniami chadeckimi z Europy Zachodniej oraz międzynarodowymi organizacjami zrzeszającymi przedstawicieli partii chrześcijańsko-demokratycznych w latach 1989–1991, tj. od politycznego przełomu roku 1989 do wyborów parlamentarnych w 1991 r. Działający od 1967 r. Ośrodek Dokumentacji i Studiów Społecznych (ODiSS) od początku swojej działalności nawiązywał kontakty i utrzymywał relacje ze strukturami emigracyjnego Stronnictwa Pracy, a następnie z organizacjami międzynarodowego ruchu chrześcijańsko-demokratycznego (m.in. Chrześcijańsko-Demokratyczną Unią Europy Środkowej, Europejską Unią Chrześcijańsko-Demokratyczną, Międzynarodową Unią Młodych Chrześcijańskich Demokratów i Międzynarodówką Chrześcijańsko-Demokratyczną). Relacje te pogłębiły się w latach 1986–1989, kiedy oficjalne wizyty w Polsce złożyli liderzy europejskiego ruchu chrześcijańsko-demokratycznego. Uznali oni działający przy ruchu ODiSS

• Abstract •

The article analyzes the contacts of the national Christian-democratic movement with Christian Democratic political groups from Western Europe and international organizations of representatives of Christian-democratic parties in the period from 1989 to 1991, i.e., from the political breakthrough of 1989 to the parliamentary elections of 1991. From the beginning of its activities, the Center for Documentation and Social Studies (Polish: ODiSS), operating since 1967, established contacts and maintained relations with the structures of the émigré Labor Party, and later with organizations of the international Christian-democratic movement (including the Christian Democratic Union of Central Europe, the European Christian Democratic Union, the International Union of Young Christian Democrats, and the Christian Democratic International). These relations deepened between 1986 and 1989, when leaders of the European Christian-democratic movement paid official visits to Poland. They recognized the Christian Democratic Thought Club, operating under the ODiSS movement, as the prototype of

Chrześcijańsko-Demokratyczny Klub Myśli Politycznej za prototyp partii chadeckiej. Z początkiem 1989 r. wspólnie z krajowymi seniorami ruchu chrześcijańsko-demokratycznego zawiązano Stronnictwo Pracy, przekształcone w 1990 r. w Chrześcijańsko-Demokratyczne Stronnictwo Pracy (ChDSP). Stronnictwo, jako jedyną polską partię polityczną, przyjęto do Międzynarodówki Chrześcijańsko-Demokratycznej. Do 1991 r. chadecy rywalizowali jednak o utrzymanie monopolu w kontaktach z międzynarodowym ruchem chadeckim z nowo powstałymi środowiskami centroprawicy, m.in. Porozumieniem Centrum i Partią Chrześcijańskich Demokratów. W konsekwencji wewnętrznych sporów personalnych i taktycznych ChDSP uległo dekompozycji. Wyłoniły się z niego rozmaite inicjatywy secesyjne. Dodatkowo na scenie politycznej pojawiło się kilkadziesiąt nowych środowisk odwołujących się do tradycji chrześcijańsko-demokratycznej. Podjęte w latach 1990–1991 próby zjednoczenia się nie powiodły. Chadecy utracili również monopol w kontaktach z bliźniaczymi partiami chadeckimi w Europie oraz strukturami międzynarodowego ruchu chrześcijańsko-demokratycznego.

Słowa kluczowe: chrześcijańska demokracja; kontakty międzynarodowe; III Rzeczpospolita; partie chrześcijańsko-demokratyczne; struktury międzynarodowe ruchu chrześcijańsko-demokratycznego

the Christian Democratic Party. At the beginning of 1989, together with the national seniors of the Christian-democratic movement, the Labor Party was established, transformed in 1990 into the Christian Democratic Labor Party (Polish: ChDSP). The Party was admitted as the only Polish political party to the Christian Democratic International. By 1991, however, the Christian Democrats were competing to gain a monopoly in dealing with the international Christian Democratic movement with newly formed center-right circles, including the Center Agreement and the Party of Christian Democrats. As a consequence of internal personal and tactical disputes, the ChDSP decomposed. Various secessionist initiatives emerged from it. In addition, dozens of new circles referring to the Christian-democratic tradition appeared on the political scene. Attempts at unification in 1990–1991 failed. The Christian Democrats also lost their monopoly in dealing with the twin Christian Democratic parties in Europe and the structures of the international Christian-democratic movement.

Keywords: Christian democracy; international contacts; Third Republic; Christian-democratic parties; international structures of the Christian-democratic movement

Wprowadzenie

Zapoczątkowane przez Janusza Zabłockiego jeszcze w latach 50. kontakty z emigracyjnym Stronnictwem Pracy po utworzeniu w 1967 r. Ośrodka Dokumentacji i Studiów Społecznych uległy jeszcze większemu ożywieniu. Dzięki wsparciu „rzymskich chadeków” nawiązano łączność z międzynarodowymi strukturami ruchu chrześcijańsko-demokratycznego, m.in. Chrześcijańsko-Demokratyczną Unią Europy Środkowej, (UCDEC), Europejską Unią Chrześcijańsko-Demokratyczną (UEDC), Międzynarodową Konferencją Chrześcijańskich Związków Zawodowych (CISC), Światową Unią Młodych Chrześcijańskich Demokratów (UIJDC) i Międzynarodówką Chrześcijańsko-Demokratyczną (IDC). Kontakty

zintensyfikowano w latach 70., wykorzystując międzynarodowe *détente*, złagodzenie napięcia zimnowojennego między Wschodem a Zachodem. Faza współegzystencji i dialogu między mocarstwami została odczytana przez środowisko Zabłockiego jako dogodny moment do podjęcia oficjalnej współpracy z chadecją zachodnioeuropejską. Jej pogłębieniu służyły m.in. oficjalne wizyty delegacji chadeków z Zachodu w PRL, udział w przedsięwzięciach organizowanych przez ODiSS (np. konferencje z cyklu „Dialog i Współpraca”), kontakty parlamentarne itp. Członkowie ośrodka, a następnie od 1981 r. Polskiego Związku Katolicko-Społecznego uczestniczyli w kongresach włoskiej *Democrazia Cristiana*, zjazdach i spotkaniach zachodnioeuropejskich stronnictw chadeckich i rozmaitych „międzynarodówek” (międzynarodowych organizacji chrześcijańsko-demokratycznych). W ten sposób ruch ODiSS stał się „prototypem” – namiastką ruchu chadeckiego w kraju, w warunkach państwa realnego socjalizmu, niesuwerennego, zmonopolizowanego przez komunistyczną partię rządzącą. W przyszłości, uwzględniając ewentualną koniunkturę, można było ten depozyt, swoistą hipotekę, wykorzystać do zaangażowania politycznego pod „szyldem” stronnictwa katolickiego – partii umiarkowanego centrum. Zapowiadał to już Zabłocki podczas przemówienia sejmowego w 1973 r., upominając się o prawo katolików do własnej reprezentacji, „wzbogacającej Front Jedności Narodu”, do „szerszego ruchu społecznego” stojącego na gruncie istniejącego porządku prawnego, a jednocześnie otwartego na „wartości socjalizmu”. Wówczas jeszcze było to niemożliwe. Reżim komunistyczny nie zamierzał dokonywać korekt w istniejącym i nienaruszalnym od dekad systemie politycznym. Niemniej uznanie w Europie Zachodniej ruchu ODiSS za nieformalny i jeszcze niejawnny załączek polskiej chadecji stało się depozytem, który do końca lat 80. wydawał się nienaruszalny. Środowisko Zabłockiego uzyskało bowiem wsparcie emigracyjnego SP, a zarazem było na trwale zakorzenione w międzynarodowym ruchu chrześcijańsko-demokratycznym.

Lata 1986–1988 zapowiadały polityczny przełom. Oficjalne wizyty w PRL złożyli wówczas liderzy włoskiej *Democrazia Cristiana*, Europejskiej Unii Młodych Chrześcijańskich Demokratów, Europejskiej Unii Chrześcijańsko-Demokratycznej, Europejskiej Partii Ludowej i Międzynarodówki Chrześcijańsko-Demokratycznej. Ruch ODiSS potwierdził wówczas swoją palmę pierwszeństwa w budowanych konsekwentnie latami kontaktach z europejską chadecją. Aczkolwiek spotkania zachodnioeuropejskich chadeków także z innymi grupami (np. Klubem Myśli Politycznej „Dziekania”, zespołem „Polityki Polskiej”, środowiskiem chrześcijańskich liberałów Mariana Dzielskiego, zespołem „Głosu”) były też wyraźnym sygnałem, że monopol ten może zostać w przyszłości utracony. Od września 1988 r. ODiSS działający formalnie jako ośrodek dokumentacyjno-studyjny dysponował już własnym środowiskiem klubowym – Chrześcijańsko-Demokratycznym Klubem Myśli

Politycznej (zarejestrowanym 1 marca 1989 r. jako Klub Chrześcijańsko-Demokratyczny)¹. Podjęte przez część opozycji i władze partyjno-rządowe rozmowy na temat transformacji systemowej dawały nadzieję na pełen pluralizm polityczny, a także odbudowę w niedalekiej przyszłości legalnego, krajowego chadeckiego stronnictwa politycznego nawiązującego do tradycji autentycznego Stronnictwa Pracy.

W „czasach przełomu” (1989–1991)

Pod koniec 1988 r., równoległe z działalnością Ch-DKMP (w grudniu przekształcony w KCh-D), prowadzono robocze prace organizacyjne nad odbudową SP. Informacje w tej sprawie przekazał gen. Czesławowi Kiszczakowi (wówczas członek Biura Politycznego KC PZPR i szef MSW), za wiedzą i zgodą zarządu klubu, mecenas Władysław Siła-Nowicki w grudniu 1988 r. Ponownie uczynił to pod koniec stycznia 1989 r. (AAN, AJZ, sygn. 109, b.p.). Pracami organizacyjnymi i programowymi kierował wąski „zespół inicjatywny” w składzie: Zabłocki, Siła-Nowicki, Zygmunt Drozdek, Tadeusz Zembrzusi, Ryszard Bender, Zbigniew T. Wierzbicki, ks. prof. Joachim Kondziela i Juliusz Braun. Wstępny projekt reaktywacji SP wsparli chadecy emigracyjni – Konrad Sieniewicz i Stanisław Gebhardt. O działaniach poinformowano również Kazimierza Studentowicza – krajowego seniora SP, który nie mógł brać udziału w spotkaniach grupy ze względu na zły stan zdrowia (AAN, AJZ, sygn. 109, b.p.; AAN, AJZ, sygn. 107, b.p.; AAN, Archiwum Władysława Siły-Nowickiego, sygn. 77, *List Stanisława M. Gebhardta...*, b.p.). W styczniu 1989 r. R. Bender o zamiarze reaktywowania Stronnictwa Pracy powiadomił także premiera Mieczysława F. Rakowskiego i jeszcze w tym samym miesiącu delegacja w składzie: Zabłocki, Bender i Siła-Nowicki, w imieniu seniorów ruchu chrześcijańsko-demokratycznego i członków KCh-D, przekazała oficjalną decyzję o reaktywowaniu zawieszonego w 1946 r. stronnictwa chadeckiego Prymasowi Józefowi Glempowi („Ład”, 1989, nr 6, s. 1). Prymas miał wówczas odpowiedzieć: „Na co czekacie? Róbcie” – notował w *Dzienniku* Maciej Łętowski (Łętowski, 2016, s. 313). Władze nie zezwoliły jednak na rozpowszechnianie komunikatu prasowego o powstaniu SP oraz dokumentów programowych stronnictwa. Nadal więc działało jako ugrupowanie nielegalne.

Pod koniec stycznia 1989 r. emigracyjni przedstawiciele SP i seniorzy krajowej chadecji (W. Siła-Nowicki, Czesław Strzeszewski, Adam Jurkiewicz, Maria

¹ Szerzej problematyka ta została omówiona w części 1 artykułu – *Kontakty międzynarodowe odradzającego się krajowego ruchu chrześcijańsko-demokratycznego (1987–1991). Część 1: Preludium*. „Historia i Polityka”, 2024, 49(56), 117–139. DOI: 10.12775/HiP.2024.025.

Łukaszewska-Jedenak, K. Studentowicz, K. Sieniewicz, Juliusz Braun, Andrzej Owsński, Wincenty Ferszter, Zofia Fedorowicz-Grzelak) podpisali oświadczenie o reaktywacji Stronnictwa Pracy we współdziałaniu z KCh-D („Odnowa. Pismo Chrześcijańskich Demokratów”, 1989, nr 1, s. 2; AAN, Archiwum Władysława Siły-Nowickiego, sygn. 77, *Oświadczenie, 12 II 1989...*, b.p.; „Ład”, 1989, nr 27(248), s. 2). Dnia 12 lutego, podczas zebrania rozszerzonego składu Rady KCh-D (łącznie 41 osób), przyjęto oświadczenie seniorów, a następnie także kilkustronicowy dokument – *Pro memoria w sprawie Chrześcijańskiej Demokracji w Polsce*². Władze komunistyczne konsekwentnie utrzymywały, że stronnictwo działa nielegalnie, stąd prace organizacyjne SP prowadzono poprzez struktury jawnego KCh-D. Mimo trudności Zabłocki i Siła-Nowicki zdecydowali się poinformować o powstaniu stronnictwa chadeckiego gremia międzynarodowe podczas obrad XVIII Kongresu *Democrazia Cristiana* w Rzymie (18–22 lutego 1989 r.), a 22 lutego papieża Jana Pawła II w trakcie prywatnej audiencji, na której Ojciec Święty przyjął Zabłockiego i Siłę-Nowickiego (AAN, AJZ, sygn. 107, *Protokół 17...*, b.p.; „Ład”, 1989, nr 12(233), s. 3; Łętowski, 2016, s. 323).

Odtąd nielegalne jeszcze SP i zarejestrowany w marcu 1989 r. KCh-D prowadziły konsekwentnie aktywną działalność międzynarodową, ale już pod nowym „szyldem”. Podczas cyklicznie organizowanego seminarium w Popielzynie (1–5 września 1989 r.: *Ruch chrześcijańsko-demokratyczny w Polsce*) przyjęto *Memoriał o współpracy w ramach międzynarodowej Chrześcijańskiej Demokracji* (3 września), a już po zakończeniu seminarium, 9 września – *Postanie do chrześcijańskich demokratów całego świata* (AAN, Archiwum Władysława Siły-Nowickiego, sygn. 77, *Memoriał o współpracy...*, b.p.; AAN, Archiwum Władysława Siły-Nowickiego, *Postanie do chrześcijańskich...*, b.p.). W obu dokumentach nie tylko deklarowano współpracę z międzynarodowym ruchem chrześcijańsko-demokratycznym, ale też przypisywano sobie status lidera wśród krajowych środowisk centroprawicy odwołującej się do tradycji chadeckiej.

² Ukonstytuował się również Tymczasowy Zarząd Główny SP w składzie: W. Siła-Nowicki (prezes), J. Zabłocki (wiceprezes, także wiceprezes Tymczasowego Komitetu Wykonawczego), R. Bender (wiceprezes), Z. Drozdek (wiceprezes), T. Zembrzuski (sekretarz), Andrzej Deskur (skarbnik) oraz członkowie: Jerzy Skwara, Zbigniew T. Wierzbicki, Michał Drozdek, Witold Gadomski, Adam Rajecki, Jacek Maziarski, Adam Jurkiewicz, Andrzej Owsński i Wacław Auleytner. Powołano też Radę Programową, której przewodniczył Wierzbicki wraz z zespołem ekspertów z ks. prof. J. Kondzielą jako koordynatorem jego prac. AAN, AJZ, sygn. 109, k. 1–4; „Odnowa. Pismo Chrześcijańskich Demokratów”, 1989, nr 1, s. 2; „Ład”, 1989, nr 27(248), s. 1. Nieoficjalnym organem prasowym SP stał się tygodnik „Ład”, dopiero w maju 1989 r. uruchomiono własny biuletyn wewnętrzny „Odnowa” (nazwą sięgał do powojennego tygodnika „Odnowa” – organu prasowego SP). Szerzej na temat oblicza ideowo-politycznego powojennego tygodnika „Odnowa” zob. Sikorski, 2021c, ss. 141–166.

Niewątpliwie międzynarodową pozycję SP wzmocnił fakt objęcia przez mecenasa Siłę-Nowickiego funkcji jednego z dziesięciu wiceprzewodniczących obradującej w Gwatemali Międzynarodówki Chrześcijańskiej Demokracji (IDC – 22–23 września 1989 r.). Nawiązano również kontakt z powstającymi środowiskami chadeckimi w państwach Europy Środkowo-Wschodniej, nadal znajdującymi się w orbicie wpływów sowieckich. Uczestniczono w spotkaniach gremiów międzynarodowych, podtrzymywano kontakty z niemieckim CDU, włoską *Democrazia Christiana*, chadekami z państw skandynawskich, Belgii, Holandii, Austrii, Hiszpanii, krajów Ameryki Łacińskiej. W listopadzie 1989 r. R. Bender, W. Siła-Nowicki i Grzegorz Górski wzięli udział w kongresie Europejskiej Unii Chrześcijańsko-Demokratycznej na Malcie („Ład”, 1989, nr 49(270), s. 7). Miesiąc później Andrzej Michalski i M. Łętowski uczestniczyli w Moskwie w konferencji Chrześcijańsko-Demokratycznego Związku Rosji – federacji środowisk chadeckich z Rosji, Białorusi, Ukrainy, Estonii i Litwy (AAN, AJZ, sygn. 105, M. Łętowski, *Chrześcijańska demokracja...*, b.p.). W styczniu 1990 r. z działaczami ODiSS i SP w Warszawie spotkali się politycy Europejskiej Partii Ludowej: Egon Klepsch, Raphaël Chanterie (wiceprzewodniczący Parlamentu Europejskiego) i Siegbert Alber z CDU (poseł do Parlamentu Europejskiego w latach 1977–1997, rzecznik generalny Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej w latach 1997–2003). Jeszcze w tym samym miesiącu na zaproszenie SP i ODiSS w Polsce gościła dwudziestoosobowa delegacja działaczy chadeckich z Kuby z Rafaelem Sánchezem na czele. Wydawało się więc, że pozycja SP w kontaktach z międzynarodowym ruchem chrześcijańsko-demokratycznym jest niekwestionowana i niezagrożona przez żadne inne środowisko krajowej centroprawicy.

Aktywność rodzimych chadeków na arenie międzynarodowej była wręcz imponująca. Tylko do kwietnia 1990 r. oprócz wspomnianej już aktywności międzynarodowej chadecy wzięli udział w kongresie Chrześcijańsko-Demokratycznej Unii Europy Środkowej w Budapeszcie (2–4 marca 1990 r.; delegację polską reprezentowali: J. Zabłocki, S. Gebhardt i R. Bender), na którym powołano stały Sekretariat z siedzibą w Bratysławie (w jego skład wszedł S. Gebhardt). Liderzy chadecji europejskiej podczas tego spotkania skierowali oficjalne pismo do Z. Drozdka i Gebhardta, w którym informowali o zawieszeniu członkostwa Ch-DSP w strukturach IDC do czasu zjednoczenia szeregu inicjatyw chadeckich w jedną, nowoczesną partię typu zachodnioeuropejskiego. Był to kolejny sygnał alarmowy, który miał przyspieszyć proces integracji polskiej chadecji. Decyzja ta nie osłabiła jednak dynamiki międzynarodowych kontaktów krajowych chadeków. Liderzy SP brali udział w kongresach (lub zjazdach założycielskich) stronnictw chadeckich w niemal wszystkich krajach Europy Środkowo-Wschodniej, np. na Węgrzech (wrzesień 1989 r.), Litwie (styczeń 1990 r.), w Słowacji (luty 1990 r.) i Czechach (marzec 1990 r.). Z kolei w Polsce

goszczono przedstawicieli PPE (styczeń 1990 r.), UMDK (styczeń 1990 r.), IDC (luty 1990 r.) i UEDC. Na pierwszym walnym zebraniu Młodych Chrześcijańskich Demokratów (13 stycznia 1990 r.) podejmowano delegatów z Niemiec, Hiszpanii, Holandii, Włoch, Szwecji i Litwy (AAN, AJZ, sygn. 105, M. Łętowski, *Chrześcijańska demokracja...*, b.p.). Finalnie, w połowie 1990 r., nie czekając na zjednoczenie rozproszonych środowisk i stronnictw politycznych, zapadła decyzja, aby SP jako jedyne polskie stronnictwo chadeckie oficjalnie przyjąć do Międzynarodówki Chrześcijańsko-Demokratycznej (IDC).

Nie oznaczało to jednak, że SP miało monopol na kontakty z międzynarodowymi środowiskami chrześcijańsko-demokratycznymi. Należy zauważyć, że już na zjeździe założycielskim Zjednoczenia Chrześcijańsko-Narodowego pod koniec października 1989 r. pojawiła się oficjalna delegacja chadeków z Europy Zachodniej, co mogło sugerować poparcie dla nowej inicjatywy (szerzej zob. Sikorski, 2009, ss. 588–603; Sikorski, 2010, ss. 113–142; Sikorski, 2011, ss. 558–574). Co więcej, na mapie politycznej niezależnych inicjatyw pojawiały się kolejne stronnictwa i środowiska. Już na przełomie 1988 i 1989 r. ukonstytuowało się kilka efemerydalnych grup, by przywołać tylko: Chrześcijańsko-Demokratyczny Klub Myśli Politycznej „Wolność i Demokracja” (Eugeniusz Dąbrowski, Marian Kaśniowski), lubuską Chrześcijańsko-Demokratyczną Partię Polaków (Jakub Piekarczyk, Adam Niewiadomski, Andrzej Boruszewski) czy bydgoskie Stowarzyszenie Polityczne „Prawda i Sprawiedliwość” (Jarosław Wenderlich, Bronisław Pastuszewski, Zbigniew Kucewicz, Janusz Bruski). Wszystkie te grupy wstąpiły do KCh-D i SP bądź nawiązały z nimi współpracę. Z kolei liderzy Wielkopolskiego Klubu Politycznego „Ład i Wolność” – Hanna Suchocka i Paweł Łączkowski – zorganizowali się w chadecki Klub Polityczny „Sierpień ’80”, a rok później zawiązali w sejmowym Obywatelskim Klubie Parlamentarnym Grupę Chrześcijańskich Demokratów (załączek Partii Chrześcijańskich Demokratów) z Pawłem Łączkowskim na czele. W ten sposób powstała nie tylko ideowa alternatywa dla Komitetów Obywatelskich, ale i samego SP. Ponadto w 1990 r. z ruchu rzemieślniczego w Stronnictwie Demokratycznym wyłoniła się Polska Partia Pracy „Kiliński”, przekształcona następnie w Chrześcijańską Partię Pracy z Henrykiem Rosparą i Józefem Hermanowiczem na czele („Ład”, 1990, nr 45(319), s. 8; „Ład Chadecji”, 1992, nr 1, s. II).

Wszystkie te projekty polityczne w mniejszym lub większym stopniu sięgały do tradycji i dziedzictwa ruchu chrześcijańsko-demokratycznego. Stąd w grudniu 1989 r. chadecy skupieni wokół Zabłockiego i Siły-Nowickiego zdecydowali się zmanifestować swoją siłę i pozycję na rodzącej się polskiej scenie politycznej, organizując w Audytorium Maximum Uniwersytetu Warszawskiego długo oczekiwany zjazd Stronnictwa Pracy. Uczestniczyło w nim kilkuset gości, przedstawicieli wielu

środowisk odradzającej się centroprawicy, ale również Thomas Jansen (sekretarz generalny Europejskiej Partii Ludowej), chadecy z Hiszpanii, Holandii i Włoch (Łętowski, 2016, s. 381; „Ład”, 1989, nr 52–53(273–274), s. 2; „Ład”, 1989, nr 52–53(273–274), s. 21). Kilka miesięcy później, w dniach 28–29 kwietnia 1990 r. w Warszawie, zorganizowano III Kongres SP (dwa wcześniejsze odbyły się w 1937 i 1945 r.) z udziałem ponad 2 tys. członków stronnictwa i jego 72 kół terenowych. Ponownie pojawili się goście z zagranicy, m.in. T. Jansen, Mark Bertrand (sekretarz generalny Europejskiej Unii Młodych Chrześcijańskich Demokratów – UEJDC), Alain de Brouwer (doradca polityczny sekretarza generalnego IDC), Paolo Barbi (*Democrazia Cristiana*), Egidijus Vareikis i Viktoras Petkus (Litewska Partia Chrześcijańskich Demokratów, lit. *Lietuvos krikščionių demokratų partija*), chadecy z Niemiec, Austrii, Belgii, Holandii, Hiszpanii, Czech, Słowacji, Rumunii, Węgier. Podczas kongresu zmieniono historyczną nazwę partii (SP) na Chrześcijańsko-Demokratyczne Stronnictwo Pracy, a kilka dni później wybrano Komitet Wykonawczy³. Obecność delegacji zagranicznych nie oznaczała, że SP jest jedynym stronnictwem mającym poparcie międzynarodowej chadecji. Jak słusznie zauważył M. Łętowski, w momencie powołania SP miało ono szereg atutów: „tradycję sięgającą II Rzeczypospolitej, z emigracyjnymi działaczami, dobrze zakorzenionymi w międzynarodowym ruchu chadeckim, formalnym członkostwem w Międzynarodówce Chrześcijańsko-Demokratycznej, sympatię Kościoła, kandydata na lidera w osobie powszechnie wówczas szanowanego mecenasa Siły-Nowickiego oraz pewne zasoby materialne. Nic zatem dziwnego, że przez większą część roku 1989 właśnie do SP zgłaszali się wysłannicy rodzących się inicjatyw politycznych, szukając w tym stronnictwie szansy na stworzenie liczącego się ugrupowania chadeckiego. Niestety, władze SP nie potrafiły tej koniunktury wykorzystać. W konsekwencji poczęły się tworzyć niezależne od SP struktury organizacyjne” („Ład”, 1992, nr 2(380), s. 1). Pierwszym sygnałem alarmowym, świadczącym o załamaniu się monopolu SP w kontaktach międzynarodowych, było powołanie ZChN, które co prawda odżegnywało się od jasnej identyfikacji ideowej, zrzeszało przecież także środowiska zorientowane narodowo i niepodległościowo, ale nie zmieniało to faktu, że na Zachodzie uważane było za konkurencyjną wobec SP chrześcijańsko-demokratyczną siłę polityczną.

Zauważalny kryzys pogłębił się w momencie zbliżających się w 1990 r. wyborów prezydenckich. Z inicjatywy zwolenników Lecha Wałęsy powołano wówczas Porozumienie Centrum. Miała to być z założenia prezydencka platforma zrzeszająca

³ W jego skład wchodził: W. Siła-Nowicki (prezes), Andrzej Owsiniński (wiceprezes), S. Gebhardt (sekretarz), Andrzej Siemianowski (sekretarz), Wojciech Sadren (skarbnik), ponadto (jako członkowie): Marek Hołubicki, Andrzej Świtalski, Tadeusz Jackowski i Maria L. Nowicka-Maruszyk. „Ład” 1990, nr 20(294), 4. Zob. też AAN, Akta Antoniego Chacińskiego, sygn. 47, *Program i statut...*, bp.

rozmaite środowiska popierające kandydaturę Wałęsy i program przyspieszenia. Nowe stronnictwo deklarowało się jako chadeckie, miało też wsparcie ze strony międzynarodowego ruchu chadeckiego, choć jego pierwsze dokumenty programowe były w warstwie ideowej mało precyzyjne i eklektyczne⁴. Powstanie PC wywołało polityczne ruchy tektoniczne wśród pozostałych ugrupowań chadeckich. Ostatecznie na tle wyborów prezydenckich, a ściślej poparcia kandydatury Wałęsy, chadecja uległa dekompozycji. Najpierw chadecy z Ch-DSP (SP) zostali zaproszeni do Zespołu Analiz Politycznych przy PC. W maju 1990 r. „Ład” opublikował deklarację szerokiego ruchu poparcia Wałęsy. Wśród kilkudziesięciu sygnatariuszy znaleźli się m.in. R. Bender, Michał Drozdek, Z. Drozdek, M. Łętowski. Podpisów nie złożyli natomiast liderzy Ch-DSP (SP) – Zabłocki i Siła-Nowicki. Nie czekając na rozwój sytuacji, w czerwcu 1990 r. część działaczy Ch-DSP (SP), ChD, Związku Młodych Chrześcijańskich Demokratów i KCh-D z Lublina powołała nieformalne Forum Chrześcijańsko-Demokratyczne w PC, a w lipcu podczas Ogólnokrajowej Konferencji Chrześcijańskiej Demokracji w Krakowie, w której wzięło udział osiemnaście podmiotów politycznych i środowisk, podjęto oficjalną decyzję o zawiązaniu w ramach PC Forum Chrześcijańsko-Demokratycznego (we wrześniu do Forum wstąpiła ChPP – „Ład”, 1990, nr 32(306), s. 2; „Ład”, 1990, nr 40(314), ss. 1–2; „Ład”, 1990, nr 40(314), s. 3; „Ład”, 1990, nr 43(317), ss. 1, 6; „Ład”, 1990, nr 47(321), ss. 1, 5; „Ład”, 1990, nr 49(323), s. 2; „Ład”, 1990, nr 50(324), ss. 1–2). Do PC weszła również secesja z Ch-DSP (SP) – Partia Chrześcijańsko-Demokratyczna (Michał Drozdek, Jan Majchrowski, Benedykt Pszczółkowski), a deklaracje wsparcia zgłosiła kierowana przez Kazimierza Barczyka Chrześcijańska Demokracja. Kolejna grupa rozłamowa z Ch-DSP (SP) skupiona wokół Kazimierza Świtonia powołała Górnośląską Chrześcijańską Demokrację (wiosną opuściła ją część działaczy i założyła Górnośląską Unię Chrześcijańsko-Demokratyczną).

Decyzji o wsparciu „obozu Wałęsy” nie zaakceptował Siła-Nowicki, co więcej – zgłosił swoją kandydaturę w wyborach prezydenckich, co jeszcze bardziej pogłębiło

⁴ 23 czerwca 1990 r. odbyła się konferencja PC w Warszawie, określana umownie jako pierwszy zjazd partii. Por. Kaczyński, 2016, s. 112; *Czas na zmiany*, 1993, ss. 26–31. Zob. też: „Tygodnik Solidarność”, 13 V 1990, nr 20; *Porozumienie Centrum. Dokumenty i programy*, 1990. W opinii Jarosława Kaczyńskiego PC „nie zamierzała być partią prezydencką. Zdecydowana większość środowiska tworzącego PC wypowiadała się za chrześcijańsko-demokratyczną identyfikacją, z uwzględnieniem wielonurtowości. Chodziło zarówno o wybory ideowe, szczególnie ważny był stosunek do Kościoła, jak i o zakotwiczenie partii w strukturach międzynarodowych. Moja chrześcijańsko-demokratyczna opcja była często podważana albo wręcz wyśmiewana”. Za: Kaczyński, 2016, ss. 106–107. O genezie PC zob. też: *Odwrotna strona medalu...*, 2016, ss. 92P100; *Rozmowy Toruńskie...*, 2012, ss. 20–22; Łukasiak, Rybak, 2009, ss. 64, 82–90. Na temat działalności PC pisali m.in. Anusz, 2021; Chmielecki, 2023. Z dokumentów: Chmielecki, 2020.

kryzys wewnętrzny w Ch-DSP (SP). Z kolei Zabłocki, dotąd niezdecydowany, obawiający się zmajoryzowania chadeków w PC, odmówił wstąpienia do partii Jarosława Kaczyńskiego, ale też wypowiedział lojalność Sile-Nowickiemu i przy poparciu Sieniewicza zdecydował się utworzyć Chrześcijańsko-Demokratyczne Stronnictwo „Zjednoczenie” (m.in. Zabłocki – prezes, Bender, Zembrzusi, Deskur, Markowski, Wacław Auleytnier, Jarosław Roliński i Jerzy Skwara, prezesem honorowym został Sieniewicz – „Ład”, 1990, nr 44(318), s. 2; „Ład”, 1990, nr 51–52(325–326), s. 2; „Ład Chadecji” [wydanie specjalne], 1992, nr 1, s. III)⁵. Korzystając z parasola ochronnego Kościoła, liczył niezmiennie, że uda się zintegrować przynajmniej część rozproszonych środowisk i grup chadeckich. Stąd też za sprawą Zabłockiego abp Bronisław Dąbrowski i bp Władysław Miziołek podjęli się rozmów zjednoczeniowych z reprezentantami ZChN, PChD, Ch-DSP (SP), ChPP, Chrześcijańsko-Demokratycznego Stronnictwa „Zjednoczenie”, Chrześcijańskiego Ruchu Obywatelskiego, Polskiej Partii Niepodległości (Romuald Szeremietiew), Polskiego Forum Chrześcijańsko-Demokratycznego (dawne Stowarzyszenie „PAX”), Polskiego Związku Katolicko-Społecznego, Stronnictwa Wierności Rzeczypospolitej-Kongresu Solidarności Narodu, Unii Laikatu Katolickiego z Częstochowy i Sosnowca. Chociaż projekt Zabłockiego – tzw. Porozumienie Chrześcijańsko-Społeczne – spotkał się z przychylnością hierarchów kościelnych, co więcej – wspierany był przez część chadeków z Europy Zachodniej (patronat Sieniewicza), to rozmowy zakończyły się fiaskiem. Zdecydowały nie kwestie programowe, ale konflikty personalne i taktyczne.

Ruchy tektoniczne, konflikty i spory personalne w Ch-DSP (SP) osłabiły je na tyle, że utraciło dotychczasową dominującą pozycję w ruchu chadeckim. Siłą rzeczy najsilniejszym środowiskiem deklarującym się jako chrześcijańsko-demokratyczne pozostało Porozumienie Centrum. Na kongresie PC zorganizowanym w dniach 2–3 marca 1991 r. pojawili się czołowi reprezentanci europejskiej chadecji, m.in. Sigbert Albert (CUD – współpracownik kanclerza Helmuta Kohla), Klaus Francke (sekretarz generalny UEDC), Angelo Bernassola (wiceprzewodniczący IDC) i T. Jansen (sekretarz generalny PPE)⁶. A to oznaczało, że dotychczasowy monopol na kontakty

⁵ Odminną strategię przyjęła grupa Chrześcijańskich Demokratów w OKP (Paweł Łączkowski), która wsparła powołany z inicjatywy Turowicza, a wspierający kandydaturę T. Mazowieckiego Sojusz na rzecz Demokracji. W jego strukturach od 15 czerwca 1990 r. funkcjonowało też zorientowane na „prawe centrum” Demokratyczne Forum Chrześcijańsko-Liberalne (Aleksander Hall, Tomasz Wólek, Michał Wojtczak, Stanisław Stomma i Tadeusz Syryjczyk; od 27 czerwca Forum Prawicy Demokratycznej).

⁶ Wśród podmiotów tworzących Porozumienie znalazło się kilkanaście środowisk, w tym: znaczna część działaczy ChDSP Związek Chrześcijańscy Młodzi Demokraci, ChD Kraków, Grupa Polityczna „Wola”, KL-D, PSL „Solidarność”, PSL „Mikołajczykowski”, Centrum Demokratyczne oraz sieć Komitetów Obywatelskich.

zagraniczne, budowany latami przez ODiSS, PZKS, KCh-D, następnie Ch-DSP (SP), został ostatecznie utracony. Próba przekształcenia PC w partię o chadeckim obliczu nie końca się jednak powiodła. Już podczas wspomnianego kongresu PC odrzucono wniosek krakowskiej Chrześcijańskiej Demokracji o nadanie nowej partii wyraźnego oblicza chadeckiego. Powstała więc „chadecja bez chadeków” – jak nie bez racji pisał Łętowski („Ład”, 1992, nr 2(380), s. 1)⁷. W istocie bowiem chadecy w PC zostali w mniejszości. Na brak jasnej samoidentyfikacji zareagowały również zachodnie struktury ruchu chrześcijańsko-demokratycznego, nadając PC jedynie status obserwatora w Międzynarodówce Chrześcijańsko-Demokratycznej. Wiesław Chrzanowski (ZChN), obecny na kongresie PC, w liście do K. Sieniewicza pisał: „Chadecji teraz nie brak. Przed tygodniem powstała największa i chyba najbardziej taktyczna (choć dominacja taktyki to cecha co najmniej większości tych ugrupowań), Porozumienie Centrum. Nawet p. Bernassola miał chyba pewien niesmak – matką chrzestną była CDU” (AAN, Archiwum Konrada Sieniewicza, sygn. 35/6p4, *List Wiesława Chrzanowskiego...*, b.p.). Swojego rozczarowania nie kryli także chadecy, wcześniej opowiadający się za aliansem z PC (zob. np. „Ład”, 1992, nr 2(380), ss. 1, 3–5; „Ład”, 1992, nr 5(383), s. 3; „Ład”, 1992, nr 6(384), s. 3; „Ład”, 1992, nr 8(386), s. 3; „Ład”, 1992, nr 8(386), ss. 3, 6; „Ład”, 1992, nr 8(386), ss. 3, 6; „Ład”, 1992, nr 10(388), ss. 3, 6; „Ład”, 1992, nr 16(394), ss. 3, 10; „Ład”, 1992, nr 12(390), ss. 3, 6; „Ład Chadecji”, 1992, nr 1, ss. II–III). PC, a następnie także powołany w czerwcu 1990 r. Kongres Liberalno-Demokratyczny (początkowo wspierany przez niemieckie CDU/CSU) przystąpiły nie do międzynarodówki chadeckiej, a do centrowo-konserwatywnej Europejskiej Unii Demokratycznej. Później liberałowie, rozczarowani postawą przywódców PC, wystąpili z PC, a ludowcy z Polskiego Stronnictwa Ludowego „Solidarność” (dotychczas obecni w PC) przystąpili do sojuszu z NSZZ „Solidarność RI” i Polskim Stronnictwem Ludowym („wilanowskim”).

Z początkiem 1991 r. podjęto jeszcze próbę konsolidacji rozproszonych stronnictw chadeckich, a było ich na przestrzeni lat 1990–1991 już około czterdziestu. Zjednoczenie miał przyspieszyć tzw. Kongres Chrześcijańskiej Demokracji, który odbył się 25 maja 1991 r. Wzięło w nim jednak udział zaledwie kilka podmiotów: PChD, ChPP, ChDS „Zjednoczenie”, KIK w Lublinie, PZKS i część Ch-DSP (SP).

⁷ Po latach Kaczyński bronił swojego stanowiska, przedstawiając całą sytuację zgoła odmiennie. Tak pisał: „Trzeba jasno powiedzieć, że spór w PC nie miał charakteru ideowego, choć próbowano nadać mu takie pozory. [...] Forum Chrześcijańsko-Demokratyczne składało się między innymi z tych samych ludzi, którzy na I Kongresie sprzeciwili się dodaniu do nazwy Porozumienia Centrum określenia Chrześcijańsko-Demokratyczne, nieprzypadkowo, bo mieli zasłużoną opinię nie tyle już liberałów, co libertynów – choć dowiedziałem się o tym nieco później”. Za: Kaczyński, 2016, s. 205.

Trzeba wspomnieć, że podczas spotkania przyjęto rezolucję w sprawie wspólnego przystąpienia do IDC („Ład”, 1991, nr 10, s. 2; „Ład”, 1991, nr 21, ss. 3, 6)⁸. Pozostała ona jednak bez echa. Obecni na kongresie Bernassola i Fischer zajęli neutralne stanowisko wobec nowej inicjatywy, dostrzegając zapewne panujący w środowisku polskiej chadecji chaos i postępującą dekompozycję.

Przed wyborami parlamentarnymi z października 1991 r. poszczególne stronnictwa chadeckie próbowały jeszcze uzyskać oficjalne poparcie europejskiej chadecji. Tak się jednak nie stało. Liderzy struktur międzynarodowego ruchu chrześcijańsko-demokratycznego takiego jednoznacznego, oficjalnego poparcia nie zamierzali nikomu udzielać. Mieli bowiem świadomość, że opowiedzenie się za jednym stronnictwem jest głosem przeciwko pozostałym. Pozostali więc neutralni. Pomimo podejmowanych kroków zmierzających do zjednoczenia ruchu chrześcijańsko-demokratycznego chadecy w wyborach do parlamentu w 1991 r. wystartowali na różnych listach (najczęściej koalicyjnych). Wokół W. Siły-Nowickiego uformował się Krajowy Komitet Wyborczy Chrześcijańska Demokracja (Ch-DSP (SP), ChPP, PFCh-D, część podmiotów tworzących Kongres ChD i SChD). Chadecy znaleźli się też na listach Porozumienia Obywatelskiego Centrum (koalicja PC, części komitetów obywatelskich, Polskiego Forum Ludowo-Chrześcijańskiego „Ojcowizna” Romana Bartoszcze i kilku mniejszych środowisk i grup – „Gazeta Wyborcza”, 9 IV 1991, nr 83, s. 1; „Rzeczpospolita”, 30 VII 1991, nr 176, ss. 1–2; „Rzeczpospolita”, 6 IX 1991, nr 208, s. 2; „Rzeczpospolita”, 11 X 1991, nr 238, s. 3; „Tygodnik Solidarność”, 23 VIII 1990, nr 34(153), ss. 1, 6–7; „Tygodnik Solidarność”, 23 VIII 1990, nr 34(153), s. 6). Partia Chrześcijańskich Demokratów P. Łączkowskiego utworzyła komitet wyborczy wspólnie z Koalicją Republikańską (secesja z Forum Prawicy Demokratycznej), Konfederacją Polski Niepodległej – Frakcją Demokratyczną (secesja z Konfederacji Polski Niepodległej), Partią Republikańską oraz elitarną Partią Konserwatywną, kierowaną przez Rafała Górskiego („Rzeczpospolita”, 5 VIII 1991, nr 181, s. 2). ZChN wystąpił na liście koalicyjnej – Wyborczej Akcji Katolickiej (porozumienie z komitetami obywatelskimi z Chrześcijańskiego Ruchu Obywatelskiego, Unią Laikatu Katolickiego z Częstochowy, Federacją Organizacji Kresowych oraz mniejszymi grupami i środowiskami).

⁸ Później do Kongresu przystąpiło również powołane w marcu 1991 r. Polskie Forum Chrześcijańsko-Demokratyczne zorganizowane przez Stowarzyszenie „PAX” i PZKS (od 1993 r. Stronnictwo Demokracji Polskiej, które przystąpiło do Ruchu dla Rzeczypospolitej Jana Olszewskiego; zaprzestało działalności w 1999 r., a jego działacze w przeważającej mierze zasilili szeregi ZChN). Zob. „Ład Chadecji”, 1992, nr 1, s. IV; „Ład”, 1992, nr 26(404), ss. 3, 6–7.

Uwagi końcowe

Wśród wszystkich chadeckich stronnictw i partii politycznych działających w latach 1989–1991 żadne nie otrzymało wyłącznego wsparcia, zarówno ze strony bliźniaczych zachodnich struktur partyjnych, jak i międzynarodowego ruchu chrześcijańsko-demokratycznego. Mające najbardziej ugruntowaną pozycję na polskiej scenie politycznej stronnictwa starały się jednak nadal aktywnie działać na forum międzynarodowym, podtrzymując kontakty z partiami i organizacjami chrześcijańsko-demokratycznymi. Znamienne było zwłaszcza zwołanie do Warszawy 8 maja 1992 r. posiedzenia Polskiego Komitetu Honorowego XXIV Kongresu Europejskiej Unii Chrześcijańskich Demokratów (EUCD). Stronę polską reprezentowali m.in. Z. Drozdek, W. Siła-Nowicki, Jan Olszewski, Jerzy Mikke, Zdzisław Najder, Andrzej Kern, Przemysław Hniedzewicz, Gabriel Janowski, Roman Bartoszcze, J. Zabłocki, R. Szeremietiew, Tomasz Gruszecki, K. Świtoń i Jerzy Stępień. Wszyscy reprezentowali rozmaite, rozproszone środowiska centroprawicy, niekoniecznie identyfikujące się wprost z chadecką szkołą politycznego myślenia („Ład”, 1992, nr 21 (399), s. 2)⁹.

Zabłocki – niekwestionowany lider środowiska ODİSS i PZKS, jeden z przywódców odradzającej się polskiej chadecji – uczestniczył (z ramienia Polskiego Kongresu Chrześcijańskiej Demokracji) w Walnym Zgromadzeniu Chrześcijańsko-Demokratycznej Unii Europy Środkowej (UCDEC – Warszawa, 20–21 czerwca 1992 r.), następnie w XXIV Kongresie Europejskiej Unii Chrześcijańskich Demokratów (UEDC – Warszawa, 21–23 czerwca 1992 r.), reprezentował też Kongres ChD podczas obrad X Kongresu Międzynarodówki Chrześcijańsko-Demokratycznej (IDC) w Brukseli (1–2 marca 1993 r.). Był nestorem ruchu chadeckiego, ale już nie jego liderem. Reprezentował jedną z licznie działających na polskiej scenie politycznej struktur politycznych, i to marginalną, nieodgrywającą tak znaczącej roli politycznej, jak choćby ZChN, PC czy PChD, nieposiadającą zarówno zaplecza parlamentarnego, rządowego, jak i wsparcia medialnego¹⁰.

⁹ Przygotowaniom do XXIV Kongresu Europejskiej Unii Chrześcijańskich Demokratów poświęcono specjalną wkładkę „Ładu” – „Ład Chadecji”, 1992, 1). Zamieszczono tam przemówienia i wypowiedzi liderów europejskich środowisk chadeckich, zaprezentowano też polskie partie i ugrupowania chrześcijańsko-demokratyczne. Wspomniany Kongres odbył się w dniach 21–23 VI 1992 r. w Warszawie. Zob. relacje: „Ład”, 1992, nr 28(406), ss. 1, 4–5; „Ład”, 1992, nr 28(406), ss. 1, 4–5 oraz wkładka – „Ład Chadecji. Chrześcijańska Demokracja dla Europy” [tam przyjęty podczas Kongresu program, relacje z obrad, wypowiedzi uczestników etc.].

¹⁰ Tygodnik „Ład” od 1992 r. nie pełnił już roli nieformalnego organu chadecji, choć wspierał ją konsekwentnie, używając swoich łamów różnym środowiskom katolickiej (chrześcijańsko-demokratycznej) centroprawicy.

Chadecki „złoty róg”, jaki spoczywał przez co najmniej dwie dekady w rękach środowiska ODiSS, a później odrodzonego SP, został przejęty przez liczne środowiska chadeckie. Bez wątpienia środowisko Zabłockiego nie potrafiło umiejętnie wykorzystać atutów, jakimi dysponowano, jak i koniunktury politycznej lat 1989–1991 (Łętowski, 2004, ss. 435–450). Depozyt, jaki posiadało środowisko Zabłockiego w latach 70., a zwłaszcza u schyłku PRL, wydawał się nienaruszalny. Innymi słowy, był to jedyny ruch, który uzyskał wsparcie emigracyjnego SP i był trwale zakorzeniony w międzynarodowym środowisku chrześcijańsko-demokratycznym. Wydawało się, że tak będzie i po 1989 r., ale już w momencie powołania ZChN, a następnie narodzin kolejnych partii i stronnictw ten monopol został mocno ograniczony, a następnie utracony. Poniekąd była to także konsekwencja działania nie w realiach państwa autorytarnego, a rodzącej się demokracji, społeczeństwa obywatelskiego i pluralizmu politycznego. Trzeba pamiętać, że nad wywodzącymi się z ODiSS i PZKS organizatorami SP ciążył balast PRL, którego trudno było się pozbyć. Nie wszystkich przekonywała ewolucja ze środowiska koncesjonowanego w autentyczną partię demokratyczną, nawiązującą nie tylko sztyldem, ale i programem do SP. Od „chadeków Zabłockiego i Siły Nowickiego” już w 1989 r. dystansował się Komitet Obywatelski, niechętny był im także Wałęsa. Niezmiennie mogli oni liczyć tylko na Kościół, ale i ten parasol ochronny w latach 1990–1991 nie odgrywał już takiej roli, jak jeszcze kilka lat wcześniej, w realiach Polski Ludowej. Największym grzechem chadeków były jednak spory personalne i taktyczne. To one w przeważającej mierze zaciążyły na dekompozycji rodzimej chadecji. Jej zjednoczenie w jedną, nowoczesną formację polityczną po wyborach prezydenckich 1990 r., a następnie parlamentarnych z 1991 r. okazało się już niemożliwe. Tą świadomość mieli zapewne także chadecy zachodnioeuropejscy. Stąd zdecydowali się utrzymywać relacje i kontakty, z biegiem czasu zresztą coraz luźniejsze, z różnymi inicjatywami polskiej centroprawicy, nikomu nie oddając monopolu, nawet jeśli byłoby to stronnictwo kontynuujące wprost przedwojenną tradycję.

Bibliografia:

I. Źródła:

Archiwalia:

Archiwum Akt Nowych

Akta Antoniego Chacińskiego, sygn. 47, *Program i statut Chrześcijańsko-Demokratycznego Stronnictwa Pracy*, Warszawa 1992, b.p.

- Akta Janusza Zabłockiego, sygn. 105, *M. Łętowski, Chrześcijańska demokracja w skali międzynarodowej*, b.p.
- Akta Janusza Zabłockiego, sygn. 107, *Protokół 16. posiedzenia Rady Ch-DKMP*, Warszawa, 9 II 1989 r., b.p.
- Akta Janusza Zabłockiego, sygn. 107, *Protokół 17. posiedzenia Rady Ch-DKMP*, Warszawa, 27 II 1989 r., b.p.
- Akta Janusza Zabłockiego, sygn. 109, *Pro memoria w sprawie chrześcijańskiej demokracji w Polsce*, 1–4.
- Akta Janusza Zabłockiego, sygn. 109, *Protokół 11. posiedzenia Rady Ch-DKMP*, Warszawa, 4 I 1989 r., b.p.
- Archiwum Konrada Sieniewicza, sygn. 35/6p4, *List Wiesława Chrzanowskiego do Konrada Sieniewicza*, Warszawa 9 III 1991, b.p.
- Archiwum Władysława Siły-Nowickiego, *Posłanie do chrześcijańskich demokratów całego świata*, Warszawa, 9 IX 1989 r., b.p.
- Archiwum Władysława Siły-Nowickiego, sygn. 77, *Memoriał o współpracy w ramach międzynarodowej Chrześcijańskiej Demokracji*, 3 IX 1989 r., b.p.
- Archiwum Władysława Siły-Nowickiego, sygn. 77, *Oświadczenie*, 12 II 1989 r., b.p.
- Archiwum Władysława Siły-Nowickiego, sygn. 77, *Deklaracja Stronnictwa Pracy*, 12 II 1989 r., b.p.
- Archiwum Władysława Siły-Nowickiego, sygn. 77, *List Stanisława M. Gebhardta do mec. Władysława Siły-Nowickiego*, Norfolk, 24 VII 1989 r., b.p.

Dokumenty publikowane:

- Chmielecki, A. (2020). *Nowe Państwo. Porozumienie Centrum w dokumentach (1990–2001)*. Warszawa: Fundacja Tożsamości i Solidarności & Partia Media.
- Deklaracja Porozumienia Centrum. (1990.05.13). *Tygodnik Solidarność*, 20.
- Oświadczenie seniorów SP. (1989). *Odnova. Pismo Chrześcijańskich Demokratów*, 1, 2.
- Oświadczenie. (1989). *Ład*, 27(248), 2.
- Oświadczenie. (1990). *Ład*, 44(318), 2.
- Porozumienie Centrum. Dokumenty i programy*. (1990). Warszawa: Porozumienie Centrum.

Wspomnienia, pamiętniki, relacje:

- Czas na zmiany. Z Jarosławem Kaczyńskim rozmawiają M. Bichniewicz, P. M. Rudnicki*. (1993). Warszawa: Editions.
- Kaczyński, J. (2016). *Porozumienie przeciw monowładzy. Z dziejów PC*. Poznań: Wydawnictwo Zysk i S-ka.
- Łętowski, M. (2016). *Ostatnia dekada PRL. Zapiski dziennikarza z lat 1982–1991*. Lublin: Academicon.
- Łukasiak, A., Rybak, A. (2009). *Ludwik Dorn. Rozrachunki i wyzwania*. Warszawa: Wydawnictwo Prószyński i S-ka.
- Odwrotna strona medalu mówi Jarosław Kaczyński, rozmawiała Teresa Bochwic*. (1991). Warszawa: Oficyna Wydawnicza MOST.
- Rozmowy Torańskiej. My. Jarosław Kaczyński*. (2012). Warszawa: Wydawnictwo RASP.

Prasa/publicystyka:

- Audiencja u Prymasa Polski współprzewodniczących Klubu Chrześcijańsko-Demokratycznego. (1989). *Ład*, 6, 1.
- Bojarski, W. (1990). Propozycje dla Chrześcijańskiej Demokracji. *Ład*, 47(321), 1, 5.
- Bojarski, W. (1990). Propozycje dla Chrześcijańskiej Demokracji (2). *Ład*, 49(323), 2.
- Bojarski, W. (1992). Czy chadecja ma jeszcze przyszłość? Chrześcijańsko-narodowa demokracja. *Ład*, 10(388), 3, 6.
- Bojarski, W. (1992). Porozumienie Centrum – niespełniona nadzieja. *Ład*, 12(390), 3, 6.
- Chadecja jednoczy się. (1991). *Ład*, 10, 2.
- Chadecja ZOO. (1989.01.8). *Biuletyn NOP*, 4, 3, 8.
- Chadeckie drogi. Z Januszem Zabłockim, przewodniczącym Rady Koordynacyjnej Polskiego Kongresu Chrześcijańskiej Demokracji rozmawia Maciej Łętowski. (1992). *Ład*, 16(394), 3, 10.
- Chcę dla reform przejąć społeczne niezadowolenie. Rozmowa z Jarosławem Kaczyńskim, szefem Kancelarii Prezydenckiej, prezesem Porozumienia Centrum. (1990.08.23). *Tygodnik Solidarność*, 34(153), 1, 6–7.
- Chrześcijańska Demokracja w Parlamencie Europejskim. Z Egonem Klepschem, przewodniczącym frakcji Europejskiej Partii Ludowej (chrześcijańskiej demokracji) w Parlamencie Europejskim rozmawia Zygmunt Drozdek. (1989). *Ład*, 8(229), 1, 12.
- Chrześcijańska Partia Pracy. (1992). *Ład Chadecji*, 1, II.
- Chrześcijańsko-Demokratyczne Stronnictwo „Zjednoczenie”. (1992). *Ład Chadecji* [wydanie specjalne], 1, III.
- Czy istnieje obóz Lecha Wałęsy? (1990.08.23). *Tygodnik Solidarność*, 34(153), 6.
- Czy PAX jest reformowalny? Z Maciejem Wrzeszczem, prezesem Polskiego Forum Chrześcijańsko-Demokratycznego rozmawia Maciej Łętowski. (1992). *Ład*, 26(404), 3, 6–7.
- Czym dla Pana był Zjazd Stronnictwa Pracy? Rozmowy przeprowadzili Elżbieta Misiak, Stanisław Brzeg-Wieluński, Andrzej Wernic. (1989). *Ład*, 52–53(273–274), 21.
- Dialog i Współpraca. (1992.04). *25 lat ODiSS. Jednodniówka z okazji jubileuszu Ośrodka Dokumentacji i Studiów Społecznych*, 2–10.
- D., M. (1990). Forum Chrześcijańsko-Demokratyczne. *Ład*, 32(306), 2.
- Drozdek, M. (1990). Antychadeckie zabobony. *Ład*, 43(317), 1, 6.
- Europejscy Chrześcijańscy Demokraci w Warszawie. Od Unii do Wspólnoty. (1992). *Ład*, 28(406), 1, 4–5.
- Europejscy Chrześcijańscy Demokraci w Warszawie. Program dla Europy. (1992). *Ład*, 28(406), 1, 4–5.
- Forum Chrześcijańsko-Demokratyczne u Wałęsy. (1990). *Ład*, 40(314), 3.
- Gr., R. (1991.08.5). Republikanie, chadecy i konserwatyści razem? *Rzeczpospolita*, 181, 2.
- Kongres Europejskiej Chrześcijańskiej Demokracji. (1989). *Ład*, 49(270), 7.
- Kwiatkowski, J. (1992). Czy chadecja ma jeszcze przyszłość? Zjednoczenie – postulat perspektywny. *Ład*, 8(386), 3, 6.
- Łętowski, M. (1990). Chrześcijańska Partia Pracy. *Ład*, 45(319), 8.
- Łętowski, M. (1990). III Kongres Stronnictwa Pracy. *Ład*, 20(294), 4.
- Łętowski, M. (1992). Czy chadecja ma jeszcze przyszłość? *Ład*, 2(380), 1, 3–5.
- Narbutt, J. (1992). Czy chadecja ma jeszcze przyszłość? Proszę o głos! *Ład*, 5(383), 3.

- Niesiołowski, S. (1992). Czy chadecja ma jeszcze przyszłość? Chadecja – dylematy i problemy. *Ład*, 6(384), 3.
- Nowa Koalicja. (1991.04.9). *Gazeta Wyborcza*, 83, 1.
- Obawiam się przyszłego Sejmu. Z Jarosławem Kaczyńskim, przewodniczącym Naczelnej Rady Politycznej Porozumienia Centrum rozmawiają Bożena Wawrzewska i Krzysztof Gottesman. (1991.10.11). *Rzeczpospolita*, 238, 3.
- Polscy chrześcijańscy demokraci na kongresie Democrazia Cristiana. (1989). *Ład*, 12(233), 3.
- Polskie Forum Chrześcijańsko-Demokratyczne. (1992). *Ład Chadecji*, 1, IV.
- Porozumienie Centrum. (1992). *Ład Chadecji*, 1, II–III.
- Pruszkowski, A. (1992). Czy chadecja ma jeszcze przyszłość? Klęski i nadzieje. *Ład*, 8(386), 3.
- Roguski, T. (1991.09.6). Różne koalicje Porozumienia Centrum. *Rzeczpospolita*, 208, 2.
- Stowarzyszenie Krzewienia Katolickiej Nauki Społecznej. (1989). *Ład*, 17(238).
- Stronnictwo Pracy wznowiło działalność. (1989). *Ład*, 27(248), 1.
- Subotić, M. (1991.07.30). Powołano Obywatelską Koalicję Centrum. Gra o najwyższą stawkę. *Rzeczpospolita*, 176, 1–2.
- Szansą Centrum. Z senatorem Jarosławem Kaczyńskim rozmawia Leszek Graniszewski. (1990). *Ład*, 40(314), 1–2.
- Szanse Chrześcijańskiej Demokracji. Z Januszem Zabłockim, prezesem TKW Chrześcijańsko-Demokratycznego Stronnictwa „Zjednoczenie” rozmawia Maciej Łętowski. (1990). *Ład*, 51–52(325–326), 2.
- W., Z. (1992). Europejska chadecja w Polsce. *Ład*, 21(399), 2.
- Wlazło, S. (1992). Chadeckie zmartwienia. *Ład*, 8(386), 3, 6.
- Z korespondencji Klubu Chrześcijańsko-Demokratycznego. (1989.02.10). *Biuletyn Informacyjny Chrześcijańsko-Demokratycznego Klubu Myśli Politycznej*, 1, 1.
- Zabłocki, J. (1991). Kongres Chrześcijańskiej Demokracji. *Ład*, 21, 3, 6.
- Zjazd Stronnictwa Pracy. (1989). *Ład*, 52–53(273–274), 2.

II. Opracowania:

- Anusz, A. (2021). *Osobista historia Porozumienia Centrum*. U źródeł Prawa i Sprawiedliwości. Warszawa: Wydawnictwo Polskie. Instytut Historyczny Nurtu Niepodległościowego im. Andrzeja Ostoja Owsianego.
- Chmielecki, A. (2023). *Porozumienie Centrum*. Warszawa: Wydawnictwo Neriton.
- Łętowski, M. (2004). Chadecki „złoty róg”. W: A. Kostarczyk (red.). *III Rzeczpospolita w trzydziestu odsłonach. Nadzieje i rozczarowania po 1989 roku* (ss. 435–450). Warszawa: Wydawnictwo Świat Książki.
- Sikorski, T. (2009). Polska między Niemcami na Rosją. Reasekuracja interesu narodowego w refleksji politycznej Zjednoczenia Chrześcijańsko-Narodowego (1989–1991). W: M. Białokur, A. Szczepaniak (red.). *Primum Vivere Deinde Philosophari. O ludziach czynu w dziejach Europy Środkowo-Wschodniej. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Janowi Rzońcy z okazji siedemdziesiątych urodzin* (ss. 588–603). Toruń–Opole: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Sikorski, T. (2010). Narodowi, chrześcijańscy, konserwatywni. O współczesnych afiliacjach idei narodowej. Casus Zjednoczenia Chrześcijańsko-Narodowego. W: E. Maj,

- M. Mikołajczyk, M. Śliwa (red.). *Idee w procesie kształtowania współczesnej rzeczywistości polskiej. Nacjonalizm* (ss. 113–142). Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Pedagogicznego im. KEN w Krakowie.
- Sikorski, T. (2011). Powstanie Zjednoczenia Chrześcijańsko-Narodowego. U źródeł ruchu chrześcijańsko-narodowego w III Rzeczypospolitej. W: E. Krasucki, T. Sikorski, A. Szczepańska (red.). *Oblicza polskiej modernizacji. Bilans transformacji systemowej III Rzeczypospolitej* (ss. 558–574). Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Sikorski, T. (2021). Restaurare omnis in Christo. Oblicze ideowo-polityczne tygodnika „Odnowa” (1946–1947). W: S. Ligarski, R. Łatka (red.). *Oficjalna prasa w PRL*, t. 1 (ss. 141–166). Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie.
- Zabłocki, J. (1996). Chrześcijańsko-Demokratyczna Unia Europy Środkowej (UDEK). *Zeszyty Społeczne KIK*, 4, 40–42.